

הצבר הקוצני מחפש זהות

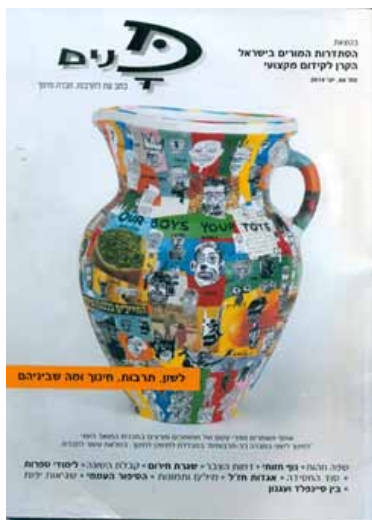
← רחל טוקטלי

פנים, מס' 66,

כתב עת לתרבות וחברה

הוצאת הסתדרות המורים בישראל, הקרן לקידום מקצועי

יוני 2014

גיליון 66 של כתב העת פנים מוקדש לנושאי לשון, תרבות, חינוך ומה שביניהם, והוא מארח מאמרים מפרי עטם של מוסמכים ומרצים בתוכנית התואר השני 'חינוך לשוני בחברה רב-תרבותית', המתקיימת במכללת לוינסקי לחינוך זה עשר שנים. נסקור כאן כמה מן המאמרים שיש בהם, לדעתנו, עניין מיוחד לקוראי הד האולפן החדש והעוסקים בסוגיות שהוא אָמון עליהן.

לוסי פריד: על הסתגלות, שפה וזהות (עמ' 19-27)

שפת האם היא גורם מרכזי בהקשר עיצוב הזהות. רכישת שפה חדשה בתהליך של הגירה כרוכה גם ברכישת זהות חדשה. אצל מהגרים, שפת האם נתפסת ככלי לחיזוק הלכידות המשפחתית ולשימור קשר מעשי ורגשי עם ארץ המוצא ותרבותה. אצל מהגרים שונים, רכישת שפה שנייה משפיעה באורח שונה על 'איבוד שפה' (דו לשוניות מחסירה) או על 'שימור שפה' (דו לשוניות מוסיפה). המעבר משפה לשפה מבטא לא רק גמישות לשונית אלא גם גמישות תרבותית ואתנית. העדר דו-לשוניות מסמן 'זהות סטטית', שאינה יכולה להשתנות. מאפיינים דמוגרפיים, כגון הגיל בעת ההגירה ומשך השהות בארץ הקולטת, משפיעים הן ביחס לגיבוש הזהות והן בהקשר של רכישת שפה שנייה ושימור שפת המוצא.

ד"ר רחל טוקטלי היא סוציולוגית, חוקרת חינוך מבוגרים.

שליחים בארץ זרה אינם נטמעים, אך הם חווים תהליכי שינוי בזהותם ובתרבותם, והם חשופים להלם תרבותי הפוך כשהם חוזרים למדינת המוצא. ילדי שליחים עלולים להתקשות ברכישת כישורי אוריינות בסיסיים בשפת האם ובשפת היעד או, לחילופין, להפוך לדו-לשוניים. לוסקי פריד התחקתה אחר תהליך הסתגלותם של שני ילדי שליחים: גל, בן 26 ואחותו ליה, בת 21, שחזרו לארץ כעבור עשר שנים של שהייה באנגליה. שניהם חוו תהליך קשה של ארגון מחדש של תת-הזהויות שלהם, אלו הקשורות לחברת הרוב החדשה ואלו הקשורות לתרבותם הקודמת. שניהם נדרשו לעבור תהליך קשה של אימוץ תרבות - אקולטורציה. הם הגיבו באופן שונה לתהליך ההגירה ומגדירים באופן שונה את שפתם ואת זהותם הנגזרת ממנה לאחר המעברים הבין-תרבותיים. במעבר בין תרבויות מתעצם המתח בין הזהויות מארץ המוצא לבין הזהויות החדשות. השפה היא כלי לביטוי זהות. רכישת שפה חדשה עשויה להוביל לרב תרבותיות אך גם לרכישת זהות חדשה.

בתקופת השליחות, ליה אימצה לעצמה זהות אנגלית ודיברה אנגלית בבית ובבית הספר. לאחר שובה ארצה היא חזרה לזהות הישראלית ולשפה העברית, אף כי שמרה חלקית על זהותה האנגלית. היא בחרה לשלב בין שתי התרבויות שלה, כלומר בחרה ברב-תרבותיות, אף כי נטשה את השפה האנגלית.

אצל גל, לעומת זאת, התגובה הייתה שונה. תחילה הוא שייך את עצמו לקהילה הישראלית באנגליה ולקליקה הישראלית בבית הספר היסודי, אך לאחר שחווה התעללות מצד בני כיתתו הישראלים, שייך עצמו לתלמידים האנגלים ואימץ זהות אנגלית. אחרי השליחות הוא לא רק השתמש בשתי השפות, אלא גם שילב ביניהן ועבר ביעילות משפה אחת לשנייה, על פי ההקשר המידי של האינטראקציה. שתי השפות היו הכרחיות לחייו החברתיים, אך הוא הגדיר את השפה האנגלית כשפת האם שלו. לדבריו, השימוש באנגלית הקנה לו כוח ושליטה. עם זאת, הדגיש כי זהותו כפולה: ישראלית כשהוא דובר עברית ואנגלית כשהוא דובר אנגלית. לדידו, שתי הזהויות משלימות זו את זו.

למעברים הבין-תרבותיים שחוו גל וליה הייתה השפעה פסיכולוגית שונה על האישיות, האופי השפה והזהות האישית והחברתית-תרבותית שלהם. כל אחד מהם הגיב לתהליך ההגירה באופן שונה, הסתגל באופן שונה והגדיר באופן שונה את הזהות האישית שנבנתה כתוצאה מההגירה. השוני נובע בעיקר ממאפייני האישיות השונים שלהם ומהגיל שבו חוו את המעברים. שניהם ייחסו ליציאה לשליחות עם הוריהם ולחזרה ממנה משמעות רבה והשפעה על הגדרת זהותם בעתיד.

ליה שימרה את הרצף בין העבר להווה, ובכל שלב התמודדה היטב עם המציאות החדשה וביססה לעצמה זהות אינטגרטיבית, חד לשונית וחד תרבותית יציבה. גל חווה קשיי הסתגלות קשים, התקשה בהבניית זהות אינטגרטיבית, אימץ עמדה של הפרדה, דבק בתרבות הישנה ולא נפתח לקשרים חברתיים עם החברה החדשה. בגיל ההתבגרות, הוא חווה משבר כפול: כמהגר וכמתגר. התוצאה: זהות כפולה, דו-תרבותיות ודו-לשוניות גמישה, אך גם מצוקה פסיכולוגית אשר ערערה את האיזון הנפשי שלו.

לסיכום, לוסקי פריד מקווה כי ממצאי מחקרה ישמשו גורם מדרבן לבניית תוכנית הדרכה מתאימה להורים-שליחים ולאנשי מערכת החינוך הקולטים את ילדי השליחים עם שובם ארצה.

הערת הסוקרת:

הבעיה שהוצגה במאמר ראויה למחקר מקיף יותר, שיגלה השפעות ותגובות נוספות למפגש ממושך של ילדים עם תרבויות ושפות שונות בחו"ל, בין שהוריהם נוסעים לתקופות ממושכות כשליחים ובין למטרות אחרות. בניית תוכנית הדרכה להורים ותוכנית לאנשי מערכת החינוך הקולטים את הילדים צריכה להתבסס על ממצאים רבים ומגוונים יותר.

צוקי שי, שרה שמעוני: הצבר שהשיל את קוציו:

תמורות בייצוגי הישראליות בספרי לימוד עברית בעשורים האחרונים
(ע' 37-45)

שי ושמעוני ביקשו לאפיין את אופן הייצוג של הישראליות בארבעה ספרי לימוד עברית המשמשים להוראה ביחידה ללימוד עברית בבית-הספר לתלמידים מחו"ל ברמות ביניים ומתקדמים באוניברסיטה. הספרים נכתבו על ידי מורי האוניברסיטה, והמורים רשאים לבחור ביניהם. להלן רשימת הספרים שנבחנו, שניים מהם מתחילת שנות התשעים ושניים מהעשור הראשון למאה ה-21: דלת לדלת (אטינגר ודהאן, תשנ"א); אגדה של שפה (כהן, תשנ"ב); עברית בדל"ת אמות (אומלינסקי ווייס, תשס"ו); בין השורות (הומינר ושי, תשע"א). הספרים נכתבו בגישת 'השפה כמכלול', הדוגלת בהוראת עברית בעברית, שהאולפן נוקט, ובלמוד כללי שפה ואוצר המילים מתוך הקשר נתון.

המחברים ניתחו את הטקסטים העוסקים בנושאים הקשורים למדינה ולחברה הישראלית. הם דנים בתמורות שחלו בזהות הישראלית ובתפיסות הידע והידיעה בספרי הלימוד. הזהות הישראלית עברה ועודנה עוברת תהליכי שינוי, ביניהם: התפתחותה של הבחנה בין ישראליות ליהדות, היחלשות הזהות הישראלית המשותפת והתעצמות זהויות נבדלות של קבוצות-המשנה והמגזרים המרכיבים את החברה, התחזקות היחיד מול הקולקטיב, וריבוי זהויות כחלק מחברה בינלאומית רב-תרבותית.

גם בתפיסות הידע והשפעותיהן על החינוך חלו תמורות. הקניית 'נכסי צאן ברזל' של התרבות על ידי חינוך אחיד יצרה מצג שווא של ידע אובייקטיבי. למעשה, החומרים המוקנים הם בבואה לידע הנחשב לגיטימי שהשכבה השלטת מעוניינת להטמיע בלומדים. התפיסה הפוזיטיוויסטית המסורתית דוגלת במציאות אחת ואובייקטיבית ובהנחלת ידיעות מוסמכות, מגובשות ומוחלטות. לצד גישה זו קמו גישות אלטרנטיביות ביקורתיות, הדוגלות בהיפתחות לתפיסות-מציאות שונות ולמצבי אי-ודאות הנתונים לפרשנות ולדיאלוג. גישות אלו מצדדות בהפחתת מעמדם של טקסטים קאנוניים ובהכנסתם להקשר השוואתי ביקורתי, בטיפוח היכולת האוריינית של הלומדים במרחב המאפשר לגיטימציה לריבוי קולות, לבחירות שונות ולפיתוח כושר חשיבה בגישה חקרנית דינמית.

עם זאת, נראה שמערכת החינוך הלאומית הצליחה להביא להטמעת הנרטיבים הצינוניים-אורתודוקסיים גם הטביעה חותמה על כלים לא ממלכתיים של עיצוב התודעה הלאומית, כגון: הספרים ללימוד עברית בביה"ס לתלמידים מחו"ל באוניברסיטה. בספרים משנות התשעים של המאה העשרים מככבת דמות הצבר הנאמן לארצו והמוכן להקריב למען הקולקטיב; הזהות הישראלית הפטריוטית היא הזהות הממלכתית הקולקטיבית. ידע זה מוצג כאובייקטיבי. הספרים שנכתבו בראשית המילניום משקפים מראה שונה של החברה הישראלית ושל הישראלי כאדם. הזהות הישראלית נתפסת כסובייקטיבית, כחברה פלורליסטית המורכבת מטיפוסים

ישראלים מגוונים. בספרים אלה לא המדינה עומדת במרכז כי אם האדם הפרטי, הישגיו, מצוקותיו וזכויותיו. הגישה הממלכתית-פטריוטית בספרים הישנים התחלפה בגישה ביקורתית ובריבוי קולות בספרים החדשים. זוהי גישה המעודדת אינדיווידואליזם, יוזמה פרטית, יצירתיות והתייחסות לחירויות הפרט.

עם זאת, מושמעת גם ביקורת נוקבת על שינויים לרעה: הצבר הרגיש, הפטריוט, האחראי, המוסרי, ההגון ושומר החוק, התחלף בישראלי 'המסתדר' שאינו מציית לחוקים ולתקנות, שדורש יחס מיוחד, שמרבה להתווכח ומנסה להערים על הרשויות כדי להשיג את מטרותיו. הערכים הדומיננטיים התחלפו.

נדגיש אפוא שוב את התמונה המצטיירת: בראשית שנות התשעים - אחדות, נאמנות למדינה, ביטול עצמי והקרבה למען הקולקטיב; בראשית המילניום - הגשמה עצמית, יוזמה אישית, יצירתיות, עצמאות, חופש בחירה, זכויות הפרט, קבלת השונה, רב-תרבותיות ופתיחות לעולם, כחלק מתהליכי הדמוקרטיזציה והגלובליזציה בארץ ובעולם.

המחברים מסכמים וטוענים כי בין שתי התקופות הנדונות הפכו קוציו של הצבר לחיישנים הרגישים לזכויות כמו לחובות. השינויים שתוארו תואמים את השינויים בתודעה ובהיות הקולקטיביות הישראלית ואת המעבר מחברה מגויסת בעלת זהות משותפת לחברה אזרחית פלורליסטית השואפת להידמות לחברות במדינות דמוקרטיות אחרות. בתקופה זו חל שינוי גם בתפיסת המציאות והידע: בספרים הראשונים בולטת מסירת מידע מגובש וסגור בעל אופי אובייקטיבי. ואילו בספרים האחרונים מוצג הידע באורח ביקורתי ופלורליסטי.

הערת הסוקרת:

מארבעת הספרים שנבדקו קשה להוציא מסקנות מרחיבות על החברה הישראלית כולה. מעבר למגזר הדמוקרטי החופשי, החברה הישראלית הפלורליסטית של ראשית המילניום מכילה בתוכה גם מגזרים שמאפיינים אותם ביתר שאת הערכים הקולקטיביסטיים, הנאמנות הפטריוטית למדינה, המסירות וההקרבה או, לחילופין: שמרנות וציות למנהיגים דתיים. יש לשער כי ספרי לימוד עברית במגזרים אלה, ב'אולפנה' לדוגמה, מבליטים ערכים וידע המתאימים לתפיסת עולמם.

סיגלית שם-טוב: מי צריך ספרות בבית הספר היסודי?

דרכי פעולה להטמעת תוכנית לימודים חדשה בספרות

(ע' 64-75)

בשנים הראשונות של המדינה הייתה הספרות מקצוע בחירה, ובתי הספר יצרו לעצמם את תוכנית הלימודים. בשנים אלה נלמדה הספרות כנספח למקצועות כמו היסטוריה ולשון, שעיקר מטרתם הייתה לטפח ערכים, תחושת שייכות ותודעה לאומית. מאמצע שנות השישים עד אמצע שנות השבעים הוראת הספרות עדיין הייתה מגויסת לחינוך ערכי ולאומי, אך היו ניצני התייחסות להיבטים ספרותיים של היצירה הנלמדת. מסוף שנות השבעים עד שנות האלפיים התבססה הוראת הספרות בישראל על גישת הביקורת החדשה. בשנות האלפיים הוצעו גישות חדשות, המדגישות את חוויית הקריאה בהיבט ביקורתי, קוגניטיווי ורגשי. בגישות אלו, למורה יש חירות אך גם אחריות בבחירת היצירות להוראה, ואילו התלמידים נתפסים כקוראים פעילים, המייחסים פרשנויות שונות ליצירה, בגישות פוסט מודרניות.

בבסיס הוראת הספרות עומדות שתי הנחות יסוד: א) יצירות הספרות מזמנות ללומד הכרה וידע על המורשת התרבותית והאוניברסלית ומפתחות דרכי חשיבה; ב) קריאת ספרות מעניקה חוויות והתנסויות אסתטיות, שיאפשרו לתלמידים להכיר טוב יותר את עולמם הרגשי האישי. בשנת תשע"א פורסמה תוכנית יצירות ספרות, כנספח לתוכנית החינוך הלשוני. התוכנית החדשה כללה ארבעה מעגלים, כלהלן:

- א. קאנון ספרותי לכל בתי הספר, שהוא מעגל ליבה לבתי"ס הממלכתיים והממלכתיים דתיים, וכלולים בו זרמים ויוצרים מרכזיים בספרות הישראלית, כגון ביאליק, גולדברג ואלתרמן;
- ב. רשימת יצירות לבחירת המורה (שונה לבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים דתיים),

שנבחרו לפי עקרונות תימטיים כמו: ערכים לאומיים והומניים, זכויות שונות וקולות בחברה הישראלית, עקרונות אסתטיים, חוויות רגשיות;
ג. רשימת יוצרים לבחירה;

ד. אפשרות להפגיש את התלמידים עם יצירות שאינן מופיעות בתוכנית - מתוך התייחסות לשונות ולצרכים הייחודיים של המלמדים והלומדים.

המחקר נערך כמחקר-פעולה בבית-ספר שהוגדר כהומניסטי. החוקרת התמקדה בשינוי שנבע מהכנסת הנספח לתוכנית הלימודים של בית הספר ובהטמעתו. התהליך כלל השתלמות בבית הספר, שבמהלכו הובהר כי נדרש מהמורים ידע מקיף בספרות.

הטמעת תוכנית לימודים חדשה היא מהלך של שינויים שדורש היערכות מערכתית והתייחסות למספר רב של גורמים בארגון. כשתוכנית הלימודים נכפית מלמעלה, המורים נדרשים להסתגל, אך בפועל הם מבצעים סיגול לתוכנית המוצעת לפי ההבנות, ההעדפות, האילוצים והצרכים שלהם.

המורות שהשתתפו במפגשים שערכה סיגלית שם-טוב במסגרת מחקרה הדגישו כיתרון וכנקודת חוזק של בית הספר את המקום שניתן לקולן האישי. לטענת החוקרת, הן פונות לחומרים זמינים שניתן להבינם בקלות, ואולי אינן מכירות יצירות ספרותיות מרובדות, שבהן המשמעויות סמויות והמסרים מתפענחים באיטיות.

למעורבות המורות בהשתלמות הייתה חשיבות רבה. בעקבות התהליך הן הכירו את תוכנית הלימודים החדשה וההתנגדויות התמוססו - אך, עם זאת, לא נעשה שינוי משמעותי בהוראת הספרות בבית הספר. שינויים אחדים הוצבו כיעד לתהליך, אך השינוי בפועל היה שטחי. ההשתלמות הסתיימה בתום שנת הלימודים, ולא הוקם צוות שיקדם את הכנסת התוכנית. יתר על כן, היצירות שהומלצו לא היו זמינות.

בית הספר ההומניסטי שבו נערך המחקר דוגל בחינוך ערכי ובפיתוח לומד עצמאי, תורם, פעיל וביקורתי. התפיסה ההומניסטית מביאה לידי ביטוי את הגישה הפרשנית, המבוססת על תגובת הקורא. במפגש בין הקורא ליצירה התלמיד וההתרחשות הספרותית נמצאים במרכז, וערכה הספרותי של היצירה נדחק לשוליים. בחירת יצירות לאור גישה זו מצמצמת את הרפרטואר ומונעת גישה ליצירות מופת קאנוניות. יתר על כן, למורות לא הייתה היכרות עם חלק ניכר מהרפרטואר. בבחירת היצירות להוראה נעדר הקריטריון האסתטי, בשל חוסר ידע מעמיק הן בספרות והן על תהליכי קריאה של טקסט ספרותי. המורות לא הצליחו לשלב בין קריאה תכליתית עניינית לבין קריאה אסתטית, הנדרשת בהתמודדות עם יצירות ספרותיות מורכבות. יתר על כן, הן לא שילבו בהוראת ספרות שימוש במחשב, המאפשר דרכי למידה מגוונות ושיתופיות במרחב פתוח, שיש בהן כדי לפתח אישיות אוטונומית, חשיבה מטה-קוגניטיבית, חשיבה רפלקטיבית והעמקה בשיח.

הערת הסוקרת:

כדי להגיע למסקנות ברורות, רצוי לערוך מחקרי פעולה דומים בבתי-ספר המייצגים את המגזרים השונים בחברה הישראלית. ספק אם ניתן להטמיע במידה שווה, אם בכלל, את התוכנית הנדונה על ארבעת שלביה, כפי שהוצגו במחקר זה.

אין ספק שהטמעת תוכנית לימודים חדשה מחייבת הכנה טובה ומגוונת של המורים, יצירת אווירה מקבלת ואוהדת, ובעיקר - המשכיות.